

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.3.109>

GÜLNAR İSMAYILOVA*

ÜMUMİŞLƏK LEKSİK LAYIN İZLƏNMƏSİ: YUNUS ƏMRƏ VƏ QAZI BÜRHANƏDDİN "DİVANLARI" ƏSASINDA

Məqalədə XIII-XIV əsrlərdə ədəbi dilinin inkişafında xüsusi rolu olan Yunus Əmrənin və Qazi Bürhanəddinin "Divan"larındakı ümumişlək leksik lay araşdırılmış, müəyyən tematik bölgü əsasında söz qruplarının təsnifatı verilmişdir.

Özlərindən əvvəl və sonra gələn şairlərdən fərqli olaraq canlı xalq dilinin imkanlarından yararlanmaq Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Bu "Divan"lar lüğət tərkibinə görə müxtəlif söz qruplarından ibarətdir. Müəyyən eyniliklə yanaşı, müxtəliflik hər iki "Divan"ın fərqli cəhətlərini leksikoloji aspektdən nəzərdən keçirməyə imkan yaradır.

Hər iki "Divan"da işlənən leksik lay bir çox mühüm sosial, mədəni və dini dəyərləri əks etdirir. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin "Divan"larında yer alan ümumişlək leksik elementləri analiz edərkən, bu leksikanın şairlərin həyat və düşüncə tərzini necə əks etdirdiyini müşahidə edirik. Yunus Əmrənin "Divan"ının dili müəyyən həyat həqiqətlərini əks etdirməklə bərabər, daha çox dini təriqət və sufi-təsəvvüfi anlayışların üstünlüyü baxımdan fərqli xüsusiyyət qazanır. Yunus Əmrə sadə, xalq dilinə yaxın və emosional təbii ifadələrdən istifadə edərək daha geniş bir kütləyə xitab edir. Qazi Bürhanəddin "Divan"ında isə daha çox məişət əşyalarının, silah və ov əşyalarının adlarına rast gəlinir ki, bu da onun şair-hökümdar olması, apardığı müharibə və döyüşlərlə əlaqələndirilir. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin divanlarının ümumişlək leksik layı hər iki sənətkarın fərqli üslublarını, düşüncə sistemlərini, dünyagörüşlərini və ədəbi yanaşmalarını əks etdirir. Yunus Əmrənin dili daha sadə, xalq dilinə yaxın, təbii və emosional ifadələrlə zəngindir, Qazi Bürhanəddin isə daha mürəkkəb və fəlsəfi leksik vahidlərdən istifadə edir.

Açar sözlər: Divan ədəbiyyatı, divan leksikası, ədəbi dil, ümumişlək leksik lay, tematik bölgü.

Giriş

XIII–XIV yüzilliklərə məxsus ədəbi dilin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin "Divan"ları bir qədər fərqli ərazi və bölgələri təmsil edən türk dilinin ədəbi dil normalarını, şifahi və yazılı imkanlarını izləmək, bu istiqamətdə əyani təsəvvür yaratmaq baxımından misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

Yunus Əmrənin yaşadığı dövr Anadoluda formalaşacaq yeni yazı dilinin qurulma dövrüdür. Bu səbəbdən o dövrün digər şair və yazıçıları kimi Yunus Əmrənin dili də Orta Asiya yazı dilinin xüsusiyyətlərini daşımaqdadır. Yunus Əmrə "Divan"ı XIII əsr türkcəsi haqqında ümumi fikir formalaşdırır və onun əsərləri Orta Asiya türk mədəniyyətinin Anadoluda da davam etdiyini göstərir. Bu isə türk mədəniyyət və düşüncə sisteminin bir bütün olduğunu isbat edir.

XIII–XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının dili həm klassik fars dilinin, həm də yerli türkcənin birləşdiyi bir dil mühiti olaraq inkişaf edirdi. Bu dönmənin ədəbiyyatının dili həmin dövrün mədəni və siyasi şəraitinə uyğun olaraq, çoxqatlı və zəngin idi. Bu dövrdə divan ədəbiyyatının dili həm fars, həm də türk dillərinin təsiri ilə çoxdilliliyə əsaslanırdı. Fars dili yüksək ədəbiyyatın və rəsmi yazışmaların dili olarkən, türk dili daha çox sufi poeziyasında, xalq ədəbiyyatında və qeyri-rəsmi dil mühitində istifadə olunurdu. Bu vəziyyət sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında hər iki dilin birgə inkişafını təmin etdi və xüsusən də türk dilinin daha geniş ədəbi müstəvidə istifadə olunmasına zəmin yaratdı. XIV əsr türk divan ədəbiyyatının nümunələri içərisində görkəmli ictimai xadim və sənətkar olan Qazi Bürhanəddinin "Divan"ı da özünəməxsus yer tutur. Onun yaradıcılığı ilə anadilli şeirimiz o dövr üçün ən yüksək zirvəsinə qalxmışdır. Azərbaycan dilində dahiyənə lirik əsərlər yaratmış Qazi Bürhanəddinin türkdilli ədəbiyyata təsiri də tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmiş faktır.

Əsas hissə

Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin "Divan"larında ümumişlək leksik lay çox genişdir və müxtəlif dövrlərə və sosial təbəqələrə aid olan sözlərdən ibarətdir. Bu həm xalq şeirinin, həm də sufi-təsəvvüf ədəbiyyatının qarışığı olan dil mühitini əks etdirir.

Yunus Əmrənin "Divan"ının dili müəyyən həyat həqiqətlərini əks etdirməklə bərabər, daha çox dini təriqət və sufi-təsəvvüfi anlayışların üstünlüyü baxımdan fərqli xüsusiyyət qazanır. Qazi

Bühranəddin "Divan"ında isə daha çox məişət əşyalarının, silah və ov əşyalarının adlarına rast gəlinir ki, bu da onun şair-hökümdar olması, apardığı müharibə və döyüşlərlə əlaqələndirilir. Konkret sahələr üzrə hər iki "Divan"da işlənən söz qruplarının bölgüsünü aparmaq XIII–XIV yüzilliklərdə türk ədəbi dilinin tarixi-müqayisəli mənzərəsi barədə müəyyən təsəvvür yaradır.

1.Nəsil, şəcərə və qohumluq bildirən sözlər: Yunus Əmrə və Qazi Bühranəddin "Divan"larında qohumluq bildirən sözlər bəzən yalnız bioloji əlaqələrlə məhdudlaşdırmır, məcazi və simvolik mənalarda da işlənir.

ana: "Kimisi boynunu eğmiş tenini torpağa salmış,
Anasına küsüb gitmiş boynun buranları gördüm" [3, s.57].

ana: "Bən gərək ki, canü əqli oynayam yar yolına,
Ki, görən deyə ki, böylə toğsa bir mərd anadan" [2, s.335].

ana, ata, qardaş: "Çağrışalar **ata, ana, qardaş qardaştan** isana
Yalvaralar ol Sübhan'a niyaz kılası er gerek" [3, s.94].

qardaş: "Çəküşür ləli-ləbləri bu könlümü zəmanlardur,
Və leykin qanı sorulmaz iki qardaş arasınun" [2, s.519].

E.Məmmədov bildirir ki, "orta əsr türk(osmanlı)yazılı abidələrində ata sözü "ailə başçısı", "bektaş şeyxi" mənalarında işlənmişdir"[9, c.2, s.184]. Müəllifin fikrincə bu söz Nəsiminin leksikasında *ailə başçısı, tərbiyə* verən mənalarında işlənmişdir. İlk inkişaf dövrlərində ailə başçısı mənasında işlənən *ata* sözü sonradan mənə genişlənməsinə məruz qalmışdır. E. Məmmədovun fikrincə, *ata* sözü qan qohumluğu bildirməklə yanaşı *qaynata, himayəçi, ögey ata, tərbiyəçi, təməlqoyan, yaşlı kişilərə müraciət forması* mənaları da daşmışdır.

Azərbaycan dilində *qardaş* sözü yalnız kişi cinsinə aid edildiyi halda türk dillərinin əksəriyyətində həm qadın, həm də kişi cinsinə aid edilir. Bəzən cinsləri ayırmaq üçün onların qarşısına "kız" və "erkek" sözləri də əlavə edilmişdir. Türk dillərində *qardaş* leksik vahidinin "karındaş, kardeş" variantları da mövcuddur. "Karındaş//kardeş sözləri digər türk dillərində bu mənalarda işlənir: *Altay dillərində karındaş "qardaş, qohum", qazax dilində karındaş "doğma bacı, xalaqızı, bibiqızı, əmiqızı, dayıqızı", qaraqalpaq dilində karındaş "kiçik bacı", qırğız dilində karındaş "kiçik bacı, qohum", uyğur dilində qerındaş "qohum, doğma", xakas dilində xarındaş "qardaş"* [6, s.51].

2.Nikah qohumluğu bildirən sözlər: Yunus Əmrə və Qazi Bühranəddin "Divan"larında nikah qohumluğu bildirən sözlər əsasən ailə əlaqələrini və cəmiyyətin strukturunu əks etdirir. Bu cür sözlər, nikah qohumluğu münasibətləri çərçivəsində fərqli tərəflər arasında olan əlaqələri təyin etmək üçün istifadə olunur. Bu ifadələr həm türk cəmiyyətindəki ənənəvi ailə strukturunu və qohumluq əlaqələrini əks etdirir, həm də ailə daxilindəki münasibətləri göstərir. Bu şairlər, öz "Divan"larında qohumluq münasibətlərini həm real, həm də simvolik mənalarda istifadə ediblər.

gəlin, kişi: "Bu dünya bir **gelindir** yeşil kızıl donanmış,
Kişi yeni gelinə bakıbanı doyamaz" [3, s.69].

"Gəlin sözündə oğuz qrupu türk dillərində digər türk dillərindən fərqli olaraq *k* samitinin yerinə *g* samiti işlənir. Məs. türk dilində–*gəlin*, qaqauz dilində–*gəlin*, Azərbaycan dilində–*gəlin*, türkmən dilində–*gəlin kimi*" [6, s.61].

umaxlu: "Hər ləhzə tazə könül aparur şahin gözün,
Umaxludur, qaçan baxa ol cana dəmbadəm" [2, s.389].

Qazi Bühranəddin "Divan"ında "umaxlu" (nişanlı) sözü Azərbaycan dialekt və şivələrində məhdud çevrədə, "damad" (nişanlı) sözü isə hal-hazırda Türkiyə türkcəsində geniş şəkildə işlənərkəddir.

3.Heyvan adları: Yunus Əmrə və Qazi Bühranəddin "Divan"larında heyvan adları həm real, həm də simvolik mənalarda işlədilmişdir. Bu sənətkarlar heyvanların müəyyən xarakterik cəhətlərini mənəvi mesajlarla birləşdirərək bir çox təsirli ifadələr yaratmışdılar.

at: "Atları izi tozlu önleri tabıl-bazılı,
İle güne hükmü yazlı mühtəşem beyler yatar" [3, s.59].

at: "Binmişüz **atumuza** heyran, heyran,
Qılsa yar bizdən saru seyran, seyran" [2, s.623].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “at” leksik vahidinə müasir Azərbaycan dilindəki variantında rast gəlinir. E. Məmmədov bildirir ki: “*at*” leksik vahidi Nəsimi əsərlərində “*minik heyvanı, şahmat fiquru*” semantikasında reallaşmışdır. Mənbələrdə osmanlı yazılı abidələrində də bu leksik vahidin işlənməsi faktına rast gəlirik [9, c.2, s.188].

aslan, əjdaha: “*Bu dokuz aslan u yedi evren ü dörd ejderha*

Bunlarınla ceng idem Rüstəm olam Destan olam” [3, s. 197].

qaplan, aslan, əjdaha: “*Dünyayı çox sınadux, bir buy imiş,*

Qamu aləm varlığı bir huy imiş.

Qaplan, aslan, əjdahalar cümləsi

Əcəlin qaynağında ahuy imiş” [2, s.621].

Qaplan leksik vahidi türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənmişdir. Qaplan sözünün kökünün “qap” feilindən yaranması haqqında elmi ədəbiyyatda məlumata rast gəlirik. B.

Məhərrəmli “qa//qap” kökünün bir çox dünya dillərində işləndiyini qeyd edir. “...*bu qədim kök morfemin monosillabik -ka- şəklində rekonstruksiyası daha həqiqətə uyğundur. Tunqus-mancur dillərində -qa- almaq sözü mövcuddur. Göründüyü kimi, müxtəlif dil ailələrində -ka- kökü eyni semantikanı mühafizə edə bilmişdir*” [7, s.81].

qatır, dəvə: “*Heç kim izzetten geçmedi aşıklık bührandır ana,*

Geçemez dost döşəginə at u katır yahut deve” [3, s.136].

İ.Kazımov yazır ki: “*oğuz qrupu türk dillərində “dəvə” fonetik cildində işlənən leksik vahid qırçaq qrupu türk dillərində “tue, temee(n)” şəklində, monqol dilində isə “temeen, teme” şəklində işlənir*” [5, c.2, s.332]. Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərində “katır” sözü işlənmişdir. İ. Kazımov yazır: “*Dilçilər katır sözünün kat+ır hissəsindən ibarət olduğunu göstərirlər. Sözü fonetik tərkibində tarixən aşağıdakı inkişaf baş vermişdir: t-ş; ş-ç; katır-kaşır-kaçır-qaçır*” [5, c.2, s.100].

4.Quş adları: Yunus Əmrə və Qazi Bühranəddin “Divan”larında quş adları həqiqi mənaları ilə yanaşı mənəvi ucalıq, azadlıq kimi simvolik mənalar da ifadə edir.

bülbül: “*Halvetlerde meşgul olam daim açılam gül olam,*

Dost bağında bülbül olam ötem hey dost dey dey” [3, s.85].

bülbül, ləqləq: “*Gül anlar gözümü, bülbül qulağım,*

Bağirsun necə ki, gərəksə ləqləq” [2, s.182].

Bu leksik vahid haqqında İ. Kazımov yazır: “*Bülbülün qədim türk abidələrində bir sıra forma və variantları işlənmişdir. Məsələn: sandavaç, sanduvaç, sanduaç. Türk dillərinin çoxunda bülbül sözü müxtəlif fonetik tərkiblərdə müşahidə olunmaqdadır. Məs: bülbül(özbək, qırğız, uyğur, qaraçay-balkar), bülbül(qazax, türk, Azərbaycan), bilbil(noqay, türkmən), bülbül(qaraqalpaq), byulbyul(kumuk) və s.*” [5, c.2, s.223].

bayquş: “*Bayquş çağırır virandan kimse murad almaz ondan,*

İyi amel iltegörün ol hak terazi andadır” [3, s.102].

Azərbaycan folklorunda işlədilən “bayquş” leksik variantı həm nifrət, həm də ehtiram mənasında istifadə edilmişdir.

laçın, kögənək: “*Təngridən bolsa inayət bir qula,*

Laçını dəxi qapar yer kögənək” [2, s.622].

Laçın leksik vahidi qismən fonetik dəyişikliklərlə tatar, uyğur, özbək, noqay, qazax, xakas, qırğız, başqır dillərində də istifadə edilir.

Qazi Bühranəddin “Divan”ında bəzi quş adları Yunus Əmrə “Divan”ındakından fərqli olaraq başqa anlayışlar adı altında təqdim olunur. Məsələn, “ləqləq” hacıleylək, “kögənək//kükənək” isə bayquş kimi verilir.

5.Musiqi alətlərinin adları: Yunus Əmrə və Qazi Bühranəddin “Divan”larında musiqi alətləri, insan ruhunun dərinliklərini, onun mənəvi vəziyyətini, Tanrı ilə əlaqəsini ifadə etmək üçün mühüm bir vasitə kimi istifadə edilmişdir. Bu “Divan”larda musiqi alətlərinin adları yalnız gündəlik həyatda istifadə edilən alətləri deyil, həm də simvolik, mistik və ruhani mənaları da daşıyır. Hər iki şair bəzən musiqi alətlərinin adlarından istifadə edərək Tanrı ilə insan arasındakı əlaqəni təsvir etmiş, musiqi və səsin insan ruhunu təmizləmək və Tanrı ilə birləşmək üçün bir vasitə olduğunu vurğulamışdır. Bu cür

leksik vahidlər, həm də şairlərin insan ruhunu və təbiətini dərinlən anladıqlarını və bu əlaqələri əsərlərində ustalıqla ifadə etdiklərini göstərir.

qopuz: "Ey **kopuz** ile çeşte aslın nedir ne işte,

Sana sual sorarım aydıvır bana üşte" [3, s.290].

ney, qopuz: "Ney kibidür uş vücudüm yanaram bu neyiçün,

Düşəram odına udam yana derəm qopuzi" [2, s.173].

"Türk simli alətlərindən ən qədimi olan qopuz da XI-XII əsrlərdə türk mədəniyyətinin bir parçası olaraq yaşayırdı. M.Kaşğarının "kubuz" adlandırdığı alət "uda bənzər bir çalğı aləti", – deyər tərcümə edilmişdir" [4, s.67].

Yunus Əmrə "Divan"ında fərqli olaraq Qazi Bürhanəddin "Divan"ında **cəng, dəf** və **ud** kimi musiqi alətlərinin də adı çəkilmişdir.

6. Bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər: Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin "Divan"larında bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər həm konkret, həm də mücərrəd mənalarda işlədiliblər. Bu şairlər bədən üzvlərini yalnız fiziki varlıq kimi deyil, həm də insanın daxili dünyasını, ruhani aləmini təmsil etmək üçün istifadə ediblər.

əl, ayaq, baş: "Zühr suya banmadan **əl, ayak** terpetmeden,

Baş sücudə varmadan kılınır taatımız" [3, s.227].

baş, ayaq, zülf: "Qoya bilürsə **başı ayağına** xəlqi-cahan,

Gərək ki, zülfi kibi cümlə sərbəsər sər ola" [2, s.19].

Baş sözü türk dillərində çoxmənalı sözdür. B. Məhərrəmli yazır: "...**baş** sözünün Azərbaycan dilində 17, özbək dilində 13 mənası var" [7, c.2, s.72]. B. Məhərrəmli türk dillərində ayaq sözünün müxtəlif fonovariantlarının olduğunu qeyd edir: ayaq/adak/azak/hadak. "Azərbaycan dialektlərində **adaq** sözü "uşağın ilk addımı, ilk yerışı" mənasındadır" [8, s.61]. Alimin fikrincə, **ayaq** sözü türk dillərindən fars və kürd dillərinə keçmişdir. B. Məhərrəmli bildirir ki, **ayaq, addım, adlamaq** sözləri hamısı "at" feilindən törəmiş leksik vahidlərdir. "Ayaq" leksik vahidi haqqında A.Axundov yazır: "atmaq feilinin kökü olan at sözünə feildən isim düzəldən – aq şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir: at+aq+ataq" [1, c.1, s.469].

ağız: "Deniz kenarında ova kuyuda işleyen kova,

İsanın ağızında dua oldum bile ise geldim" [3, s.218].

bel, ağız: "Belün kibi xilal oldux, **ağızın** tək xəyal oldux,

Xəyalun olalı, şaha, bu dəm mehmanı üşşaqun" [2, s.18].

Ağız sözü türk dillərinin əksəriyyətində insan orqanı mənasında işlənsə də, bəzi türk dillərində "söz, nitq, hətta dodaq" şəklində də işləndiyinin şahidi oluruq. Yakut dilində ağız dodaq anlamı kəsb edir. Qədim türkcədə "ağ" dodaq, -ız- cəm bildirən şəkilçidir. Ola bilsin ki, "ağız" sözünün ilkin mənası cəm şəklində dodaqlar leksik vahidi olmuşdur. A. Axundov "-ız" şəkilçisinin bədən üzvlərinin adında qoşalığ bildirdiyini qeyd etmişdir" [1, c.1, s.300].

"Bel" türk dillərində omonim leksik vahiddir. Bir mənası torpağı belləmək, ağac əkmək üçün istifadə olunan alətdir. Digər mənası isə bədən üzvüdür. Qazi Bürhanəddində "bel" sözü əsasən bədən üzvü anlamında işlənmişdir. Mənbələrdə "bel" sözünün başqa bir mənası "dağ silsiləsi, aşırım, dağ keçidi" kimi göstərilir" [10, s.118]. Qazi Bürhanəddində "bel alış" ifadəsi də vardır. Bu ifadə "qurşağa, belə görə mübarizə aparmaq" mənasındadır. Türk dillərinin əksəriyyətində "bel" leksik vahidinə bədən üzvünün adı kimi rast gəlirik.

7. Məişət əşyalarının adları: Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin "Divan"larında işlənmiş məişət əşyalarının adları hər iki şairin yaşadığı dövrün və cəmiyyətin gündəlik həyatını əks etdirir. Hər iki sənətkar öz şeirlərində məişət əşyalarının adlarını bəzən real həyatın bir parçası olaraq, bəzən də metaforik şəkildə istifadə etmişdirlər.

qədəh, cürə: "Yunus'a **kədəh** sunan Ene'l Hak demin vuran,

*Bir **cur'a** sundu bana iştım ayılamazam*" [3, s.235].

sürahi, qədəh: "Qarşuna **sürahi** gərək ayda dura qülqül, -

Ki, ayağ içələr tapuda qul qula qarşu" [2, s.126].

Ümumiyyətlə, türk dillərində qədəh, ayaq, sürahi, piyalə sözləri sinonim variant kimi çıxış etmişdir. Sürahi və piyalə farsmənşəli olsa da, qədəh və ayaq türkmənşəli sözlərdir. Ş.Həsənli Qəribova yazır:

“XI-XII əsrlər türk dillərində “qab-qacaq” mənasında işlənən ayaq sözü özbək ədəbi dilində a^oya^ok fonetik tərkibində “piyalə, qədəh” mənasında, uygur dilinin xami dialektində “taxta fincan” mənasında qeyd alınmışdır. Müasir türk dilinin dialektlərində isə bu söz həm XI əsrdə işlənən mənasında, həm də özbək dilindəki semantik variantda işlənir. Afyon, Konya ətrafında “tas, ləyən” mənasında işlənən ayak İstanbul-Yeniköydə “qədəh”, Tokat və Sivasın bəzi kəndlərində isə “çay stəkani” kimi istifadə olunur” [4, s.78].

Döşək, yastuğ: *Yeri gər döşək edibən, taşu bən yastuğ edersəm* [2, s.37].

Yastıq sözünün mənşəyi ilə əlaqədar onu qeyd edə bilərik ki, bu sözdə səslərin yerdəyişməsi prosesi baş vermişdir. Bu sözün ilkin variantı “yatsıq” olmuşdur. S-t yerdəyişməsi türk dillərində tarixən izlənən bir prosedir.

Qazi Bürhanəddin “Divan”ında Yunus Əmrə “Divan”ı ilə müqayisədə məişət əşyalarının adlarına daha çox rast gəlinir. Bu baxımdan *neştər, beşik, döşək, yastıq, çəngəl, nəməkdan, kasa, ələk, tabaq, tas, xəlbir, palan, iynə* kimi məişət əşyalarının adlarını xüsusi olaraq qeyd etmək olar. **8. Geyim, parça və bəzək əşyalarının adları:** Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin “Divan”larında geyim, parça və bəzək əşyalarının adları həmin dövrün sosial həyatını, həmçinin şairlərin dünyagörüşünü əks etdirir. Hər iki şairin əsərlərində işlənmiş bu tip sözlər həm də zəngin dil və simvolizm elementləri ilə bağlıdır. Geyim, parça, bəzək əşyalarının adları maddi mədəniyyətin digər sahələri kimi, hər bir xalqın həyat tərzini, adət-ənənələrini araşdırmaq üçün zəngin etnoqrafik materiallar verir. Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin “Divan”larındakı geyim, parça və bəzək əşyalarının adları həmçinin o dövr türk xalqlarının milli xüsusiyyətlərini, mədəni və iqtisadi həyat səviyyəsini, başqa xalqlarla olan əlaqələrini müəyyənləşdirməkdə də əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır.

bez: *“Ben oldum İdris’i terzi Şit oldum dokudum bezi*

Davud’un görklü avazı ah edip nalise geldim” [3, s.218].

köynək: *“Dil könləgi ətəgini, yaxasını bilməz,*

Dildar anı od ilə nə yaxasını bilməz” [2, s.37].

Bu sözə türk dünyasının ilk ensklopedik əsəri olan “Divani-lüğət-it türk” əsərində də rast gəlinir.

don: *“Bir dona kan bulaşınca yumayınca mısmıl olmaz,*

Gönül pisin yumayınca namaz reva olmayısar” [3, s.344].

don, dibac: *“Bənüm boyum degül ol boy ki, ol boya cüz həq,*

Dəxi kişi toxıya bilə ton için dibac” [2, s.255].

9. Ərzaq, xörək, içki adları: Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”larında ərzaq və içki adları hər iki şairin yaşadığı dövrdə xalqın həyat tərzini və xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bəzən bu şairlər öz əsərlərində ərzaq və içki adlarından simvolik və metaforik anlamlarda da istifadə ediblər. Məsələn, şərab–bəzən insanın daxili aləmini, mənəvi axtarışını və həyatın mənasını dərk etməsini ifadə etmək üçün, bal–şirinlik, saf məhəbbət və ilahi bir nemət kimi, süd–insanın təmiz və saf dünyasına işarə olaraq istifadə edilmişdir.

buğda: *“Adem olup durmadan nefsin boynun burmadan*

Yanıldım buğday yedim uçmaktan sürülüp geldim” [3, s.216].

“Buğda” leksik vahidi Mahmud Kaşğarının lüğətində də işlənmişdir. M.Kaşğari hələ XI əsrdə bu sözdə fonetik dəyişikliyin müşahidə olunduğunu qeyd etmişdir. Bu leksik vahidə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə bu gün Azərbaycan, türk, kumık, noqay, qazax və b. türk dillərində də rast gəlinir.

halva: *“Mur oldum isə mar saçı ilə, əcəb,*

Çün cəhd edibən son ucı həlvasına düşdüm” [2, s.253].

bal: *“Aşık oldum şu ay yüze nisar oldum bal ağıza*

Nezar kıldım kara göze siyah olub kaşa geldim” [3, s.218].

bal, şəkər: *“Sökmək ki, ləbündən çıxavü mədh ola bana,*

Nola, şəkərin ağusu gər bala dönərsə” [2, s.65].

10. Mücərrəd məna və dini etiqad bildirən sözlər: Hər iki sənətkarın “Divan”larında mücərrəd məna və dini etiqad bildirən sözlərə rast gəlinməsi dövrün islami dəyərlərindən irəli gələn bir məsələdir. Qazi Bürhanəddindən fərqli olaraq, Yunus Əmrənin yaradıcılığında dini etiqad və anlayışların üstünlük qazanması onun bir sənətkar kimi mənsub olduğu dini-fəlsəfi təmayüllərlə, xüsusi olaraq sufi-təsəvvüfi ideyalarla bağlılığından irəli gəlir. Şairin dini düşüncələrini ifadə edən

müçərrəd mənə və dini etiqad bildirən sözlər insanın daxili dünyasını, Tanrıya olan münasibətini və Allah ilə əlaqəsini təsvir edir. Yunus Əmrə şeirlərində Tanrıya olan məhəbbət ən vacib mövzulardan biridir və məhəbbət yalnız bir hiss olaraq deyil, insanın varlığının əsası kimi göstərilir. Qazi Bühranəddin şeirlərində isə daha çox dini və əxlaqi prinsiplərə, şəriətə, ədalətə dair müçərrəd mənə və anlayış bildirən sözlər yer alır. İnsanın daxili təmizliyinə və əxlaqi dəyərlərə çox önəm verən Qazi Bühranəddin əsərlərində Tanrıya, peyğəmbərə və müqəddəs şəxslərə olan sevgi və hörmət, insanın ruhsal tərbiyəsi mövzuları əsas yer tutur. Yunus Əmrə öz əsərlərində insanın Tanrı ilə birləşməsini, ruhunun təmizlənməsini vurğulasa da, Qazi Bühranəddin daha çox əxlaqi cəhətləri nəzərə alaraq hüquqi və sosial məsələlərə diqqət yetirir.

Allah: "Ey biçare miskin Yunus günahım çox ni'deyim
Sığındım ol Allah'ma dedi hem əfvətdim deyi" [3, s.65].

behişt, tamu: "Vəslün sənəmə, həşt behiştün yigi olmuş,
Hicrün dəxi yavuz tamu narından, əfəndi" [2, s.174].

temu, uçmak: "Yedi temu sekiz uçmak hiç birinin vardır yolu,
Hep bir yolda yüz bin çarsu Allah sana sundum elim" [3, s.89].

Yunus Əmrə "Divan"ında bu tip sözlər yalnız fiziki bir hərəkət deyil, həm də insanın maddi dünyadan üzülüb, ruhunun ucalması, Tanrıya yaxınlaşması anlamına gəlir. Bu, sufizmə aid "ilahi eşq" və "mənəvi yüksəliş" anlayışları ilə əlaqəlidir.

qiblə, namaz: "Cigər qanı ilə gözümlə vizu qılır olamı,
Ki, yüzi qibləsinə qarşu bir nəməz gərək" [2, s.268].

Həm Yunus Əmrə, həm də Qazi Bühranəddin "Divan"larındakı bu kimi sözlər şairlərin müçərrəd, dini və fəlsəfi anlayışlarını və insanın mənəvi yüksəlişi ilə əlaqəli təlimlərini ifadə etmək üçün mühüm vasitələrdən biridir. Yunus Əmrə və Qazi Bühranəddin "Divan"larında müçərrəd mənə və dini etiqad bildirən sözlərin işlənməsi, onların poeziyasının özəlliyini və dərinədən düşünmə qabiliyyətini vurğulayır. Bu sözlər həm şairlərin dini, fəlsəfi dünyagörüşünü əks etdirir, həm də oxucularına mənəvi və əxlaqi dəyərlər təqdim edir. Hər iki şairin şeirindəki bu anlayışlar, insanın özünü dərk etməsi, Tanrı ilə əlaqəsini qurması və doğru yolda olması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə.

Yunus Əmrənin və Qazi Bühranəddinin "Divanları" əsasında yazılan bu məqalə ümumişlək leksik layın tarixi-poetik inkişafını izləməyə imkan verir. Hər iki şairin dilində işlədilən leksik vahidlər yalnız poetik ifadə vasitəsi deyil, həm də dövrün canlı danışq dilinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Yunus Əmrənin dilində daha çox xalq danışq dilinə yaxın, sadə və anlaşqlı sözlər üstünlük təşkil etdiyi halda, Qazi Bühranəddinin dilində klassik ədəbiyyatın təsiri ilə ərəb və fars mənşəli sözlərin istifadəsi daha çox müşahidə olunur. Bununla belə, hər iki şairin yaradıcılığında müşahidə olunan ümumişlək leksik elementlər ortaq türkcə bazasının qorunub saxlanıldığını göstərir və dilin tarixi inkişafına dair mühüm material kimi diqqəti cəlb edir. Bu cəhət klassik poeziyada dilin leksik qatını izləmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Yunus Əmrənin və Qazi Bühranəddin "Divan"ları əsasında ümumişlək leksik layın təhlili həm dilçilik tarixi baxımından, həm də klassik ədəbiyyatın leksik resurslarını anlamaq baxımından əhəmiyyətli nəticələr ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A.A. Dil və ədəbiyyat: [2 cildə]. – Bakı: Elm və təhsil, – I c. – 2003, – 469 s.
2. Bühranəddin, Q. Divan / Q. Bühranəddin. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2005. – 728 s.
3. Gölpınarlı, A. Yunus Emre Hayatı ve bütün şiirleri / A. Gölpınarlı. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IX basım, – 2018. – 522 s.
4. Həsənli-Qəribova, Ş. R. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası / Ş. R. Həsənli-Qəribova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 325 s.
5. Kazımov, İ.B. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası: [3 cildə] / İ.B. İsmayılov. – Bakı: – Elm və təhsil, – c.2. – 2010. – 399 s.

6. Quliyeva, K. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində qohumluq münasibətləri bildirən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri / K.Quliyeva. – Bakı: – Elm və təhsil, –2022. – 138s.
7. Məhərrəmli, B.B. Karluq qrupu türk dillərində çoxmənalılıq: [3 cilddə] // Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri.– Bakı: Nurlan,–c.2.– 2008.
8. Məhərrəmli, B. B. Azərbaycan dilində isim kökləri / B.B.Məhərrəmli.– Bakı: Elm, –2018. – 138s.
9. Məmmədov, E. Nəsimi leksikası oğuz dilləri kontekstində: [3 cilddə] // Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri.– Bakı: Nurlan, –c.2 – 2004.
10. Orucova, G. M. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk elementləri / G. M. Orucova. – Bakı: Mütərcim, –2019.– 220 s

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elmi işçi
E-mail: gulnar.ismayilova86@inbox.ru

Gulnar İsmayılova

TRACING THE COMMON LEXICAL LAYER: BASED ON THE "DIVANS" OF YUNUS EMRE AND GAZI BURHANEDDIN

The article explores the lexical layer used in the “Divans” of Yunus Emre and Gazi Burhaneddin, which played a significant role in the development of literary language in the XIII-XIV centuries and gives the classification of word groups based on a certain thematic division. Unlike their predecessors and successors, Yunus Emre and Gazi Burhaneddin clearly demonstrated the use of the opportunities offered by the living folk language in their works. These “Divans” consist of a variety of lexical groups. While there are certain similarities, the differences allow for a lexical analysis of the two works.

The lexical layer used in both “Divans” reflects important social, cultural, and religious values. By analyzing the commonly used lexical elements in the “Divans” of Yunus Emre and Gazi Burhaneddin, we observe how this lexicon reflects the poets' life and thought processes. The language of Yunus Emre’s “Divan” not only reflects certain life truths but also takes on unique features in terms of the predominance of religious teachings and Sufi philosophy. Yunus Emre uses simple, folk-like, and emotionally charged expressions to reach a wider audience. In Gazi Burhaneddin’s “Divan,” there are more references to household items, weapons, and hunting tools, which is connected to his role as both a poet and ruler, as well as the wars and battles he participated in. The lexical layer of the “Divans” of Yunus Emre and Gazi Burhaneddin reflects the different styles, thought systems, worldviews, and literary approaches of both artists. Yunus Emre’s language is rich in simple, folk-like, and emotional expressions, while Gazi Burhaneddin uses more complex and philosophical lexical units.

Keywords: *Divan literature, divan lexicon, literary language, common vocabulary layer, thematic division.*

Гюльнар Исмаилова

ПРОСЛЕЖИВАНИЕ ОБЩЕУПОТРЕБИТЕЛЬНОГО ЛЕКСИЧЕСКОГО СЛОЯ: НА ОСНОВЕ ДИВАНОВ ЮНУСА ЭМРЕ И ГАЗИ БУРХАНЕДДИНА

В статье рассматривается лексический слой, используемый в «Диванах» Юнуса Эмре и Кази Бурханеддина, который играл важную роль в развитии литературного языка XIII-XIV веков, основанная на определенном тематическом делении.. В отличие от своих

предшественников и последователей, Юнус Эмре и Гази Бурханеддин ярко продемонстрировали использование возможностей живого народного языка в своем творчестве. Эти «Диваны» имеют разнообразный лексический состав, состоящий из различных групп слов. Несмотря на определенные сходства, различия позволяют рассматривать их с лексикологической точки зрения.

Лексический слой, используемый в обоих «Диванах», отражает важные социальные, культурные и религиозные ценности. Анализируя общие лексические элементы в «Диванах» Юнуса Эмре и Гази Бурханеддина, мы видим, как эта лексика отражает жизненные и мыслительные установки поэтов. Язык «Дивана» Юнуса Эмре, кроме того, что отражает определенные жизненные истины, имеет особенности, связанные с доминированием религиозных учений и суфийской философии. Юнус Эмре использует простые, близкие к народному языку и эмоционально насыщенные выражения, обращаясь к более широкой аудитории. В «Диване» Гази Бурханеддина встречаются наименования предметов быта, оружия и охотничьих принадлежностей, что связано с его ролью как поэта и правителя, а также с войнами и сражениями, в которых он участвовал. Лексический слой «Диванов» Юнуса Эмре и Гази Бурханеддина отражает различные стили, мыслительные системы, мировоззрения и литературные подходы обоих мастеров. Язык Юнуса Эмре богат простыми, народными и эмоциональными выражениями, тогда как Гази Бурханеддин использует более сложные и философские лексические единицы.

Ключевые слова: *диванская литература, лексика диванской литературы, литературный язык, общеупотребительная лексика, тематическое деление.*

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 05.07.2025

Son daxilolma tarixi: 14.08.2025